

JOSEP VICENT BOIRA MAIQUES^a

EL PAISATGE TRADICIONAL DEL GRAU DE VALÈNCIA ALS GRAVATS I PLÀNOLS HISTÒRICS (SEGLES XVI-XIX)

RESUMEN

El Grau de València és un antic municipi independent annexionat al de València a finals del segle XIX seguint la dinàmica d'altres nuclis perifèrics del cap-i-casal. Aquella annexió va suposar un canvi dràstic en la seua història administrativa, però també va completar un procés de desenvolupament urbà de la vila i de relació amb el port que havia començat a mitjan segle XIX. Nous barris i noves vies de comunicació alteraren substancialment el paisatge tradicional que envoltava al Grau i que s'havia mantingut pràcticament inalterat des del segle XVI. El riu Túria, la línia de costa i l'horta, aiguamolls i séquies i canals relacionats van definir durant segles el paisatge del Grau. Gràcies a la cartografia i a les vistes i gravats existents d'època preindustrial podem reconstruir aquell paisatge que els processos polítics i urbans del XIX van alterar de manera completa.

PARAULES CLAU: Grau de València; paisatge; cartografia; gravats; història; territori.

THE TRADITIONAL LANDSCAPE OF THE GRAU OF VALÈNCIA IN ENGRAVINGS AND HISTORICAL MAPS (16TH-19TH CENTURIES)

ABSTRACT

El Grau de València is an old independent municipality annexed to València at the end of the 19th century following the dynamics of other peripheral nuclei of the *cap-i-casal*. That annexation meant a drastic change in its administrative history, but it also completed a process of urban development of the town and its relationship with the port that had begun in the mid-nineteenth century. New

---

^a Departament de Geografia. Universitat de València. Av. Blasco Ibáñez, 28. 46010 València. Josep.Boira@uv.es. <https://orcid.org/0000-0001-8642-9622>

Fecha de recepción: 18-01-2022. Fecha de aceptación: 11-03-2022.

neighborhoods and new communication routes substantially altered the traditional landscape that surrounded El Grau, which had remained practically unaltered from the 16th century. The Turia river, the coastline and the *horta*, wetlands and ditches and related canals defined the landscape of El Grau for centuries. Thanks to the cartography and the existing views and engravings from the preindustrial period, we can reconstruct that landscape that the political and urban processes of the 19th century completely altered.

KEYWORDS: Grau of València; landscape; cartography; engravings; history; territory.

INTRODUCCIÓ

El paisatge del Grau de València, des l'origen del nucli al segle XIII fins a ben entrat el segle XIX, va estar condicionat –més aviat determinat–, per tres límits naturals: la mar (per l'est), la desembocadura dinàmica del Guadalaviar (pel sud) i alguns canals i séquies que sorgiren del sistema hídric medieval, com el conegut com el Riuet (al nord), en realitat una prolongació del braç de Roca, un dels canals de la séquia d'Algirós que al seu torn és una derivació de la séquia de Mestalla (Ibor i Algarra, 2017), a hores d'ara fossilitzat en el traçat dels carrers Francesc Cubells i Dr. Marcos Sopena. Fet i fet, un document editat el 1807 i reeditat el 1826 nascut arran un plet entre València i la Vila Nova del Grau ens ho confirma:

Que el territorio propio de dicho Lugar del Grao habia sido y debia ser desde el Riuet, por la parte de Levante hasta el Rio Turia; por la de poniente sirviendo ambos Rios de límites por lo perteneciente á la Playa.¹

La claredat dels límits es veu reflectida també en la cartografia històrica del port i del Grau, així com en altres detalls que afecten el paisatge derivats de la presència d'aquests elements naturals. Potser l'exemple més evident és un plànol de finals del segle XVIII en el que la representació de l'entorn hidràulic n'és protagonista indiscutible (figura 1). El Grau apareix com un espai urbà delimitat per dues potents barreres naturals (el riu i la mar) i una altra possiblement d'origen antròpic o antropitzada (el Riuet). Pel que fa al límit occidental, els primers documents cartogràfics (ja al XVIII) ens mostren la porta del Grau i un llenç de mur, tot i que no podem desestimar que també hi haguera, en origen, un element natural (un canal o una rambla?), doncs tenim constància que al segle XIII, la documentació històrica ja parlava d'un "pont" –de fusta o de pedra–, que havia de salvar un curs d'aigua a l'entrada del Grau venint des de la ciutat de València (Boira i Serra, 1994, p. 18).

---

1 *Relacion ajustada al pleyto que en grado de vista y por caso de corte sigue el concejo, justicia y regimiento del Lugar del Grao, Diputados y Personero de su Comun, con esta ciudad, su cabildo y regimiento*. 1.ª reimpr. València: Oficina de D. Benito Monfort, 1826. També disponible en línia a: <<https://dadun.unav.edu/handle/10171/30802>> [Consulta: 15 setembre 2021].

Figura 1. Detall del plànol *Playa y Grao de Valencia*, anònim, ca. 1780. El plànol mostra de manera esquemàtica la importància, al segle XVIII, dels límits hidràulics en la configuració del paisatge del Grau.

Font: Museo Naval, E-48.7.

Aquests límits conformarien en època medieval una mena de rectangle aproximat de territori (no d'espai urbanitzat, que era molt menor) de poc més de 300 metres (nord-sud) per 200 metres (est-oest). Amb el pas del temps i la reculada de l'aigua, la distància amb la mar va augmentar i la forma inicial quadrangular va anar derivant en una mena de trapezi que eixemplava les sis hectàrees aproximades de terme envoltat per séquies, la mar i la desembocadura del riu Guadalaviar. Dins d'aquest espai es desenvoluparia la vida del Grau, diferenciant de manera nítida l'aspecte urbanitzat del paisatge natural i agrari i ramader que es desenvolupà fora dels murs del nucli. Per cert, la potència dels límits hidràulics va fer que la xarxa caminera s'hi adaptara també. Tot i que no tenim testimonis d'època medieval, els documents cartogràfics d'època moderna ens mostren ja camins que discorren seguint canals i séquies, com ara el septentrional camí de les Drassanes (seguint el Riuet) i el meridional Camí Fondo, entre la desembocadura del Guadalaviar, i les seues llacunes i marjals, i el caseriu (Boira, 2021a).

Dins d'aquest espai es van anar desenvolupant edificis, places, carrers i muralles, deixant sempre amplis espais –ben visibles encara a començament del segle XVIII–, per a cultivar i pasturar el ramat, així com terrenys sense ocupar afectats per les constants revingudes d'un riu que desaguava ben a prop dels murs de la vila.

Aquest article pretén acostar-se a l'estudi del paisatge del Grau mitjançant l'anàlisi de les vistes i dels gravats que acompanyen documents cartogràfics de tota mena que representen, de manera parcial o total, el nucli urbà i el port². Així mateix, pretenem destacar aquells elements del paisatge natural o transformat que són apreciables al voltant del recinte habitat. L'abast cronològic de l'anàlisi ens portarà des del segle XVI fins al XIX, quan es produeix un canvi d'etapa pel que fa a la representació del paisatge derivat del creixement de les instal·lacions portuàries i sobretot de la urbanització de l'espai del terme municipal dedicat a horts i pastures, especialment a partir de mitjan centúria i amb major intensitat a partir de l'annexió del Grau el 1897. S'obria una etapa nova amb nous barris, obertura de carrers i de places, enderroc de muralles i fortificacions, renovació arquitectònica, introducció de serveis de transport

² Per a una revisió de la cartografia existent sobre el Grau de València i el port, veure Boira i Serra (1998) i Llopis i Perdigón (2017).

moderns, nou abastiment d'aigua potable, assolament de racons tradicionals nascuts a l'època medieval o canvi del paisatge arquitectònic (Aguilar, 2017).

Aquest treball pot d'incloure's dins els estudis que fan servir la imatge dels nuclis urbans d'època medieval i moderna, seguint algunes anàlisis com les de Cámara i Gómez (2011) i d'Urteaga i Nadal (2017), o els de Cisneros (2012, 2013) per al cas de la ciutat de València, per a obtenir una aproximació a l'espai en qüestió, especialment, i aquesta és l'aportació de la geografia, en la seua relació amb el territori que el circumda. Com assenyalen les i els autors citats, la representació cartogràfica d'aquest moment es troba entre l'art i la ciència i és expressió del poder que dirigeix el que cal mostrar. Pròxim a l'objectiu d'aquest treball és el de Serra (2009), que fa servir algunes de les imatges que analitzarem. Tot i això, en aquest cas, no se centra tant en la producció i en el seu llenguatge com en el resultat del producte: la informació que pot aportar a l'hora de reconstruir un paisatge i un territori concret.

EL PAISATGE EN ALGUNES VISTES DELS SEGLES XVI AL XIX

No pensem fer cap aproximació estètica, sinó més aviat mostrar que també la visió de gravats i cartografia, una mica idealitzada, tenia una base real que ens pot aprofitar per obtenir algunes conclusions rellevants sobre el paisatge i l'evolució urbana de la vila i dels seus voltants. En aquest capítol repassarem els gravats i les vistes més conegudes i d'altres inèdites o molt poc analitzades. Totes elles s'estenen per quasi 290 anys (1538-1824).

Avancem una conclusió que el lector podrà comprovar. També en el cas del Grau (com a València) hi ha una clara visió estereotipada de l'indret: en la dotzena de casos analitzats (excepte en un) domina una representació que privilegia el paisatge urbà septentrional, és a dir, els edificis des del baluard fins a les drassanes quasi sempre vistos des de la mar. Fins i tot, en algunes vistes desapareixen els edificis de la zona sud (entre el baluard i el riu), com si no existiren. I allà on sí hi apareixen, el seu protagonisme és molt menor. La perspectiva "noble" del Grau, doncs, sempre privilegia la zona nord i és des de la mar des d'on es representa i mostra.

Beuter (1538, 1546): baluard, drassanes i muralla septentrional

És el gravat més antic que es conserva del Grau i, tot i no ser el protagonista fonamental de la representació (ho és València, doncs forma part de la *Primera Parte de la Cronica* de Pere Antoni Beuter), ens forneix de detalls importants sobre la vila costanera (figura 2)³. Al gravat, i en segon pla, es veu el Grau, al que s'arriba per un camí que discorre paral·lel al Guadalaviar. En realitat, es tracta d'una posició forçada en un doble sentit: en primer lloc, el Grau apareix en la mateixa riba del riu que la ciutat de València, quan se'n troba a l'altra, és a dir, al nord del Guadalaviar. I en segon lloc perquè la representació que es mostra és la que es veuria des de la mar, i no des de terra endins: baluard i drassanes a la dreta (al nord). Així, apareix clarament representat el baluard (decidit construir el 1531), amb un perfil això

3 Una anàlisi sobre aquest gravat el podem trobar també en Cisneros (2012).

sí poc fidel al real tot i que compta amb dues torres als angles i una elevada (molt possiblement estaria encara en construcció en el moment de la publicació el llibre el 1546), i a continuació, aquesta vegada ben representat, el sostre a dues aigües de quatre de les cinc naus de les drassanes, recloses darrere una muralla amb merlets i una torre cantonera a l'extrem. L'autor del gravat no representa cap edifici ni cap senyal de paisatge urbà al sud del baluard. De l'entorn natural, la platja i el riu són els únics elements presents. En la desembocadura del Túria (o ben a prop d'ella), apareix una estructura que no podem identificar, però que és clarament, per comparació amb les figures que conformen la ciutat de València, el sostre d'una edificació. Aquesta podria remetre bé a alguna alqueria o barraca existent en la riba de la platja o, en cas d'acceptar la seua posició junt al riu, a una possible construcció relacionada amb el pas del Túria. De manera significativa, aquest edifici torna a aparèixer una seixantena d'anys més tard en el quadre de l'expulsió dels moriscos (1613) i encara no en podem donar una filiació exacta.

Figura 2. Gravet de València procedent del llibre de Pere Antoni Beuter (1546) on s'observa, al fons a l'esquerra superior, el Grau amb el baluard i les naus de les drassanes.

Font: Biblioteca Valenciana Digital (BIVALDI).

Wijngaerde (1563): un clos urbà interpretable

Les tres vistes llegades pel pintor brabançó Wijngaerde (1563) van ser estudiades, entre altres, per Rosselló (1990, 2017). Es tracta d'una representació específica del Grau, una altra perspectiva inclosa en la vista de l'Albufera i, per últim, el seu corresponent esborrany. De les tres, ens interessa sobretot aquesta última (figura 3). Els elements representats són el baluard i el moll de fusta, a més del nucli del Grau, mentre de manera incomprendible no hi apareixen les drassanes. A partir d'ací i comparant el document amb altres posteriors, Rosselló proposa la hipòtesi d'un recinte rectangular alineat amb les drassanes amb l'afegit del baluard per la costa i l'església per terra endins. Certament, les vistes de Wijngaerde mouen a pensar en una estructura amb aquesta forma. Però també podríem interpretar les vistes com derivades d'un nucli més allargassat que quadrangular, amb un baluard avançat però no necessàriament equidistant dels extrems meridionals i septentrionals del Grau (Boira, 2021a). Fet i fet,

hi ha discrepàncies evidents entre l'esborrany i la representació final. El baluard –en aquesta darrera vista–, no apareix centrat respecte al front urbà del poble que dóna a la mar, cosa que sembla evident en el dibuix preparatori. Aquesta posició excèntrica respecte el front nord-sud es veu reforçada en analitzar la vista des de ponent del Grau i estreta de la panoràmica general de València. En ella es veu clarament com l'edifici més meridional correspon a la destacada presència del baluard, no apreciand-se cap altra edificació al sud d'ell, mentre que tant l'embarcador com els edificis del Grau semblen desplegar-se cap al nord. Amb els traços de Wijngaerde no és possible anar més enllà, però d'alguna manera trobem reforçada la nostra idea que, encara al segle XVI, el Grau de València era una realitat urbana molt més desenvolupada en el seu sector nord que no en el sud (Boira, 2021a). A més de les barraques del futur Cabanyal, de la desembocadura del riu, de la platja (amb un carregador o pont de fusta) i d'una certa vegetació, no s'hi aprecien altres detalls de l'entorn paisatgístic del Grau.

Figura 3. Vista del Grau de València a l'obra d'A. van den Wijngaerde (1563).

Font: Österreichische Nationalbibliothek (Rosselló, 1990).

Oromig (1613): la façana noble del Grau

Totes les ciutats disposen d'una façana noble (per a València, veure Rosselló i Esteban, 1999), també el Grau. En el quadre que representa l'expulsió dels moriscos pel port de València el 1611, la realitat urbana que es mostra a l'observador és des de la mar i amb predomini de la zona nord del llogaret, aquella

que va des de les drassanes fins al baluard⁴. Ací (figura 4), aquest element defensiu apareix fidelment representat (torres cantoneres i una més elevada), així com l'embarcador i una creu davant el clos urbà que apareix sense muralla. És difícil estar segur que aquesta fora la situació real. Potser el pintor es va prendre la llibertat d'eliminar el mur que corria per davant de les naus de les drassanes per deixar-les a la vista de l'observador o senzillament ja no hi era a principis del segle XVII. En qualsevol cas, reforça la idea que la fortificació de l'indret distava de ser completa i sòlida. Per cert, entre les naus de les drassanes i el baluard s'observa un edifici noble que, pel document gràfic que veurem més endavant (de Marco Corsiglia del 1693) podem dir que era la duana del Grau. Aquest edifici correspondria a allò que Iborra i Miquel (2007) denominen la "Casa de les Drassanes" i que els autors associen amb una funció representativa i comercial de les drassanes contigües. Al fons de la representació, torna a aparèixer un edifici (semblant al que s'intueix al gravat de Beuter i en una posició pareguda) que hauria de moure a pensar en una funció per a la que encara no tenim resposta, però ben interessant d'investigar. La hipòtesi de trobar l'ús d'un edifici desconegut però amb la suficient importància com per a ser representat en el gravat del XVI i en el quadre de principis del XVII és engrescadora per a qualsevol investigador de la història urbana i marítima de València.

Figura 4. Detall del quadre sobre l'embarcament dels moriscos en el Grau de València el 1611 de Pere Oromig (1613-1614).

Font: Col·lecció Fundació Bancaixa.

4 Aquest quadre ha estat objecte d'estudi, entre d'altres, per Garcia Mahiques (1999).

Barberà i Güelda (1676 i 1686): primers intents portuaris

Amb el progrés de la ciència i del comerç, València es va plantejar construir un embarcador molt més sòlid que el pont de fusta que s'endinsava en la mar des d'època medieval (Díaz et al., 1986). El segle XVII va ser profitós en projectes d'aquest tipus. Dos en foren representats en sengles gravats per Crisòstom Martínez. Ens referim als projectes d'Evarist Barberà i de Tomàs Güelda (Albiñana i Hernández, 1984). Així com el de Güelda (1686) no conté cap representació del Grau més enllà del pont de fusta i la calçada de pedra que el connectava, amb una gran animació humana a la platja això sí, el gravat que recull el projecte de Barberà (presentat en un escrit sense plànol el 1676⁵) acull una petita representació del Grau en el cantó inferior dret (figura 5). No és senzill afirmar que es tracte d'una visió des de la mar. Més aviat m'incline a pensar que es tracta d'una vista des de terra (la mar resta a l'altra banda d'allò representat), amb la qual cosa s'observaria la porta de València (i el camí que arriba des de la ciutat; fet i fet haguera estat fàcil per a Martínez representar-hi el baluard d'haver volgut) i una sèrie d'edificis a l'esquerra (al nord, doncs, si establim que és una vista des de terra endins) amb el doble sostre típic de les drassanes. Tanmateix el més significatiu és que mostra un desenvolupament urbà sempre cap al nord, no simètric per tant des de l'eix principal oest-est (de la porta de València a la porta de la Mar).

Figura 5. Detall del gravat de Crisòstom Martínez (1686) sobre el projecte d'Evarist Barberà de port per a València (1676) en la que apareix representat el Grau des de terra (per la disposició dels edificis i el paisatge urbà). Font: Del Moral (1991, p. 271).

5 Pot consultar-se al repositori digital del Banc d'Espanya amb la signatura FEV-SV-M-00222(3).

Corsiglia (1696): visió zenital⁶

Aquesta no és una vista de l'estil de les altres, però si la portem ací és perquè apareix clarament la séquia del Riuet, un dels límits tradicionals del Grau i per la relació amb el quadre d'Oromig sobre l'expulsió dels moriscos que ja hem vist. Es tracta d'un plànol (figura 6), obra del genovès Marco Corsiglia, contractat pel Consell de la ciutat de València per reconstruir el moll de pedra que s'havia iniciat el 1686 (Boira, 2003). En la traça de la seua obra (una vista zenital), apareixen edificis notables o de la zona noble del Grau: una torre del baluard i la porta d'accés a la població sobre la calçada de pedra que donava a la mar i, tot i que no s'hi veuen, sí apareix la retolació de dos edificis veïns, la Duana (primera referència que trobem d'aquest edifici que podem veure en el quadre d'Oromig del 1613), i les drassanes, a més de la creu del Grau. Restava conformat així l'espai que havia estat representat vuitanta anys abans

Figura 6. Plànol d'un desembarcador a la platja de València de Marco Corsiglia (1696) on s'observa en la part superior esquerra el nom de duana i a la dreta, el Riuet.

Font: Arxiu de la Corona d'Aragó, ACA/9-74/ACA, 287.

6 Pocs anys després de la representació d'Oromig, tenim una suposada vista del Grau de València (Grau, en l'original) obra de Pedro de Teixeira (1634) que se'ns fa molt difícil d'adjudicar a una representació, ni que siga aproximada, d'aquest nucli costaner. Tan sols la presència d'un baluard podria evocar el que hem vist fins ara, però no hi ha cap rastre de les drassanes, ni cap referència al paisatge dels encontorns, com ara la desembocadura del Guadalaviar o els camps amb canals i séquies. Del mateix parer és Rosselló (2008).

per Pere Oromig. Més al nord, trobem algunes construccions (barraca de la Vídua), la desembocadura del conegut com Riuet i les barraques del Cabanyal. D'aquesta època si fa no fa, trobem una dramàtica anècdota relacionada amb un dels elements representants en aquest document: el 6 de gener de 1677, diu mossèn Aierdi en el seu dietari, un home es va ofegar al Riuet, “una sequioleta en lo Grau”. Es tractava d'un treballador de les drassanes que “prenint-li un mal de caure, caigué en lo riuuet eo sequieta y es va ofegar” (Escartí, 1999, p. 333).

Gaudy (1706): una acurada simplificació

En una publicació anglesa de 1747 (*The English Pilot*, Part III) que descriu les costes de la Mediterrània apareix aquest gravat de John Gaudy datat a començament del segle XVIII que mostra el nucli del Grau i el proper del Cabanyal (figura 7). Tot i la simplificació del gravat, el Grau apareix ben representat amb els quatre o cinc elements quasi sempre presents: l'embarcador, la porta d'accés al nucli, el baluard i les drassanes (la torre que apareix sobre la porta tant podria ser un remat del baluard com una simplificació del cridaner campanar de l'església parroquial del Grau, Santa Maria de la Mar). La vista des de la mar certifica que aquest és quasi sempre el Grau reproduït i no s'aprecia cap prolongació dels edificis cap al sud, la qual cosa n'és una evident simplificació.

Figura 7. Fragment del gravat *Valencia Bay or Grao Road* de John Gaudy (1706).

Font: col·lecció particular de Josep Vicent Boira Maiques.

Aliaga (1765): una representació ben seleccionada

A l'Archivo Histórico Nacional de Madrid es conserva, dins d'un quadern que forma part del llegat de l'enginyer de mines Federico Botella Hornos (1822-1899)⁷, un plànol sense cap més caracterització que les dades que hi apareixen (figura 8). Es tracta d'una representació que mostra el port de València i un projecte de desviació de la desembocadura del Guadalaviar. D'aquesta manera, un possible port encara per construir no restaria afectat per l'abocament de les aigües i sediments del riu. Ens interessa ara la representació que l'autor (hi ha el nom d'Aliaga junt a la data⁸) va fer del Grau, tan simplificada o més que la de Gaudy però més fidedigna encara, perquè es veu el baluard (amb les dues torres redones cantoneres i la interior més elevada, la porta del Grau, el campanar del nou temple de l'església de Santa Maria del Mar (ja construït i per tant amb el remat característic a partir d'aquell moment) i tres de les cinc naus de les drassanes. Com sempre, l'espai representat abasta des del baluard fins a les drassanes, sense cap més referència urbana meridional.

Figura 8. Fragment del plànol sense títol amb signatura Aliaga (1765).
Font: Archivo Histórico Nacional, 116 ES.45168 AHNOB.

7 Archivo Histórico Nacional. 116 Archivo personal de Federico Botella Hornos, ingeniero de minas. ES.45168. AHNOB. Volem agrair a Mariano Casas la informació sobre l'existència d'aquest plànol. Per a un estudi sobre la biografia d'aquest enginyer, Chastagnaret (2020).

8 No hem pogut per ara esbrinar qui era aquest Aliaga. L'especialista en cartografia del XVIII, el professor Alfredo Faus em comenta en nota personal la presència d'un Joaquin Aliaga el 1776 i en relació amb el riu, ja que era cap d'una colla de raiers o "conductores de madera", que treballava en la neteja dels arcs del pont Nou de la ciutat de València, segons va estudiar Alberola (2005).

Gómez Marco (1765): el riu desviat

El 1695, Manuel Gómez Marco, que havia estat vicari de la Seu de València i així signava, presentà un projecte de port per al Grau de València que comportava la desviació de la desembocadura del Guadalaviar més al sud. Es tracta d'un projecte semblant a l'anterior (potser el mateix amb dues representacions?) i que ens mostra el nucli del Grau molt simplificat però on són visibles dos dels edificis més notables de la vila: les cinc naus de les drassanes i el baluard. També és visible la porta d'accés des de València junt amb alguns altres elements que en un detallat plànol de Bodin de 1739 (i que veurem més endavant) poden trobar una explicació. Així mateix apareix un conjunt de cases entre el Grau i la desembocadura del riu, així com les alineacions d'edificacions en carrers paral·lels a la mar típiques del Cabanyal. Hi apareixen camins, camps cultivats i el Túria, a més de la línia de costa i alguna representació de la vegetació.

Figura 9. Fragment del plànol *Puerto del Grao de Valencia*, de Manuel Gómez Marco (1765).
Font: Biblioteca de la Universitat de València, BH Ms.0273(2). Disponible en línia.

Merich (1787): paisatge i església

A l'Arxiu Municipal de València es conserva un croquis del Grau relacionat amb el projecte de nou camí i canal que l'enginyer Joan Merich va presentar a la municipalitat i que va entrar en competència

amb un altre de Gascó, Gilabert i Martínez (Pingarrón, 1996-97)⁹. En el plànol de Merich¹⁰ (figura 10), es pot apreciar una esquemàtica representació del Grau amb un paper destacat de dos edificis emblemàtics del nucli: l'església de Santa Maria del Mar –molt ben representada per cert, tot i que orientada de manera incorrecta per una llicència de l'autor–, i les drassanes, representades en aquest

Figura 10. Fragment del plànol de Merich (1787) que representa el Grau per la presència de l'església de Santa Maria i per tres naus de les Drassanes.

Font: Arxiu Històric Municipal de València, D-168.

⁹ No fou l'únic projecte de canal. Boix (2017) ens desvetlla el projecte de la Croix (1799) o, més extensament, el de Manuel Beyxer del 1866.

¹⁰ AMV, D-168, Actes. "Planta y perfil del canal".

cas sols per tres naus. La ubicació d'aquestes últimes és correcta respecte el temple parroquial perquè el dibuix està orientat al sud (dalt). Resta evident que l'autor volia mostrar els dos edificis més importants del nucli amb un afany realista en la seua ubicació i fins i tot en alguns trets de la seua representació. És ben visible un cert mur que envoltava la població, les dues portes d'accés (est i oest) i alguns camps i horts que apareixen sempre en la zona que donava al camí que condueix a València i que són visibles fins a un plànol de meitat del segle XIX que veurem més endavant. A més, hi tornen a aparèixer les séquies que creuaven i nodrien d'aigua al Grau, així com un pont llevadís necessari per mantenir la comunicació amb el Cabanyal en cas de que el canal que es pretenia fer s'haguera obert. Aquest darrer poble, el Cabanyal, apareix representant de manera molt simplificada per l'alineació de cinc barraques disposades de manera paral·lela a la mar.

A més de les vistes analitzades, unes altres representacions ens forneixen d'informació sobre el paisatge del Grau de València a finals del XVIII i començament del XIX. Són tres gravats que acompanyen sengles plànols d'aquella època i que reproduïen la silueta del nucli així com els molls i infraestructures de tot tipus que es pensava construir. Tots tres responen al mateix esquema: un plànol ben detallat i tècnic mostra les futures obres portuàries que cal fer mentre a la cartella superior apareix una vista més lliure dels molls i del poble del Grau ocupant tota l'extensió del gravat. El primer d'ells és obra de Tomás López de Enguídanos per a les *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia* d'Antonio José Cavanilles, publicada el 1795. El segon acompanya el plànol de les obres del port de Manuel Mirallas (1800) i el tercer apareix en el plànol del port de José Serrano (1824). Els tres són antecedents de les fotografies, fetes si fa no fa, amb la mateixa perspectiva, a partir de la segona meitat del segle XIX i que hem tingut oportunitat d'estudiar (Boira, 2021b).

Enguídanos (1795): el paisatge urbà i portuari del Grau

Aquest gravat (figura 11) mostra per primera vegada una representació tridimensional del Grau i del port de València amb un afany realista insistint en la vista noble de l'indret, des de la mar.

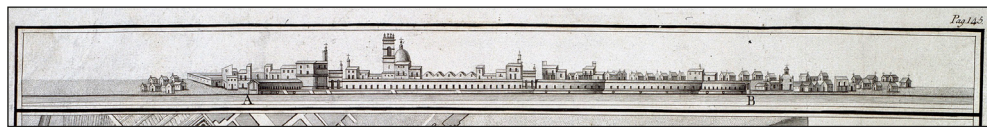

Figura 11. Detall del Grau al gravat de Tomàs Enguídanos Port de València i vista del Grau per a les *Observaciones...*, de 1795.

Font: Cartoteca de la Universitat de València. Edició 1978 d'Artes Gráficas Soler, tom I (HU CA/R/914PV/014).

Aquesta vista no mostra cap referència al paisatge que envolta al Grau de València i se centra en una representació bastant realista de l'indret, destacant, a més del projecte del port, les futures portes d'accés als molls, el baluard, l'església de Santa Maria del Mar, les cinc naus de les drassanes i el nucli urbà del Grau. A la dreta, entre vistes de barraques i d'alqueries, apareix el temple de la Mare de Déu

del Roser, futur temple parroquial del Canyamelar. Com podem veure, no hi ha cap representació del paisatge natural i agrari que envoltava aquest lloc. En canvi, al plànol sí que apareix representat la desembocadura del riu i una mena de llac o regolfament de l'aigua que indicava els aiguamolls que s'estenien cap al nord fins pràcticament els murs meridionals de la població.

Mirallas (1800): apareix el paisatge

El següent gravat, tot i adoptar la mateixa perspectiva, mostra un paisatge molt més real, amb la incorporació d'elements naturals, arbres, palmeres, núvols i la representació de la platja a tots dos costats dels molls (figura 12). Interessant, pel seu grau de fidelitat, és l'aparició d'un portell a l'esquerra del baluard que vindria a coincidir amb un dels accessos menors del Grau documentat ja al segle XVI¹¹.

Figura 12. Detall del Grau al gravat de Manuel Mirallas *Obras del puerto que se construye en la playa de Valencia* (1800).

Font: *Centro Cartográfico del Ejército*, Cartoteca, n.º 28.

Ací, apareixen barraques a l'esquerra de la representació, prop de la desembocadura del Túria, tot i que aquesta no s'hi veu. En el paisatge urbà del Grau són evidents les torres miramar i la densa edificació del nucli històric del Grau (al voltant de l'església de Santa Maria, millor representada que al gravat d'Enguïdanos) que contrasta amb la menor ocupació dels extrems del gravat. Els arbres que apareixen per darrere de les drassanes i que continuen fins al nucli del Cabanyal mostren que aquell espai –com en realitat era en aquell moment–, no estava encara ocupat (no seria urbanitzat fins ben entrat el segle XIX). En l'extrem dret (nord) del gravat, torna a destacar la vista de l'església de la Mare de Déu del Roser entre barraques i la platja que s'estenia davant del nucli del Canyamelar i del Cabanyal. Unes llunyanes muntanyes clouen l'escenari dotant-lo de versemblança pictòrica.

11 A una carta de l'enginyer Giovan Giacomo Paleari, conegut com *Il Fratino*, sobre l'estat de la fortificació del Grau (1573) ja es fa esment al portell del Joc (o del Foc) en aquest mateix lloc (Boira i Serra, 1994).

Serrano (1824): primera vista a color

La tercera i última vista no aporta més informació que el gravat de Mirallas, però en mostrar-la acolorida guanya en vivacitat i atractiu (figura 13). Es correspon a un plànol de 1824 que rep també el nom del capità general del moment, Luis Alejandro de Basecourt, esmentat al document com a *protector de las obras*. L'escena de la dreta (nord) adopta la forma ja de les representacions de l'horta de València i dels seus encontorns que es faran populars al llarg del segle XIX, alqueria, barraques i arbres i palmeres. El caràcter auster de la representació de l'il·lustrat Cabanilles deixa pas a la imaginació pictòrica i quasi romàntica d'una visió acolorida del paisatge que envoltava al Grau.

Figura 13. Detall del *Plano geométrico del estado que en el día tienen las obras del Puerto*, de José Serrano (1824).

Font: *Centro Geográfico del Ejército*, Cartoteca, n.º 182. Recurs en línia: <https://bibliotecavirtual.defensa.gob.es/BVM-Defensa/es/consulta/registro.do?id=101455> [Consulta: 21 d'abril de 2022].

UN PLÀNOL DE 1739: LA PRIMERA REPRESENTACIÓ FIDEDIGNA DEL PAISATGE DEL GRAU

Per completar aquest repàs del paisatge del Grau representat en vistes i gravats, hem de cloure l'itinerari amb l'anàlisi del primer document que proporciona notícies acurades sobre l'estat dels encontorns del lloc a principis del segle XVIII. Ens referim al plànol de Bodin del 1739 (figura 13), una visió típica de l'enginyeria militar del moment. Es tracta probablement d'un document "per a la guerra" (Cámara i Gómez, 2011), amb una finalitat pràctica i per això molt fidel a la realitat, una autèntica corografia que mostra la relació entre espai urbà i territori, típica de la producció cartogràfica d'aquell moment.

El document cartogràfic està signat en aquell any per Nicolàs Agustí Bodin (Bodino) Bellet. Segons Carrillo de Albornoz y Galbeño (s. d.), l'italià Bodin, d'incert any de naixement però que el 1718 era ja tinent de l'exèrcit i enginyer ordinari, participant en l'expedició a Sicília del 1720, on va resultar ferit i ascendit, per recomanació del flamenc Joris Prosper Van Verboom, creador del cos d'enginyers espanyols

sota Felip V. El 1737, Bodin era enginyer director de la plaça d'Alacant i fou destinat pel Secretari de Guerra a fer un reconeixement en detall de les costes del regne de València i de Múrcia. Sabem que el 1739 ja dirigia la Comandància del Cos d'Enginyers a Cartagena i que el 1740 estava destinat a València, després d'haver fet aquest plànol (entre molts altres, Alacant, Ontinyent, Altea, Calp, Oriola, Elx...).

El plànol de Bodin no ha estat estudiat amb el detall que mereix una obra tan minuciosa, fidel i tècnicament avançada. Bodin era un home, el 1739, amb experiència no només en l'enginyeria, sinó en la milícia i el comandament. Per això trobe que és un document molt fiable sobre la situació del Grau a començaments del segle XVIII, entre altres coses per l'explicitació de vint-i-sis elements paisatgístics i urbans que acompanyen a la representació.

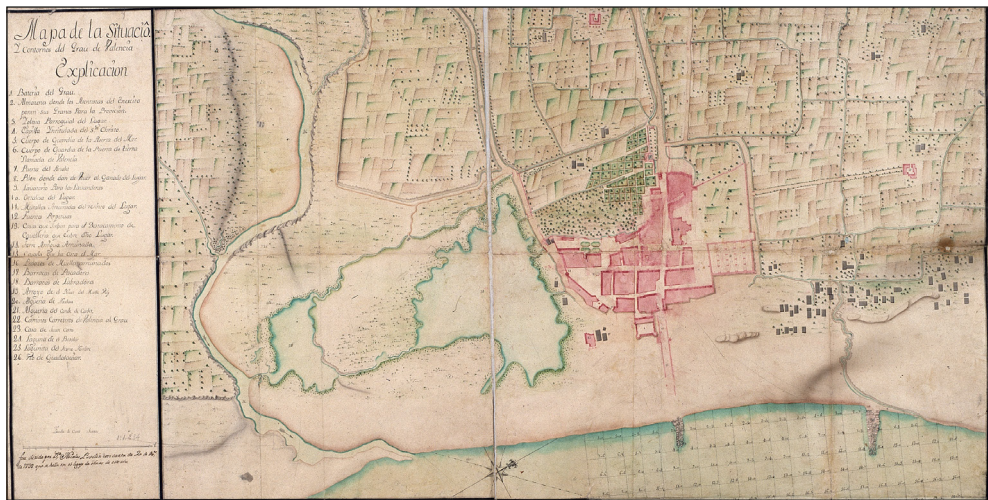

Figura 14. *Mapa de la situacion y contornos del Grao de Valencia*, obra de Nicolàs Bodin (1739).

Font: *Servicio Geográfico del Ejército*, n.º 178.

En primer lloc, es veu un Grau envoltat pel que Bodin bateja com “*murallas arruinadas del lugar*” (en un color roig, com les edificacions). Els trams concrets que l'enginyer numera amb aquesta explicació són al sud, davant la gran llacuna del Bovalar (una acumulació d'aigua associada a la marjal i a la desembocadura del riu Túria) i a l'oest, tancant un mur septentrional que naix de la paret exterior de les drassanes. Això ens indica que el Grau estava tancat, si més no en època moderna, pel sud i pel nord i parcialment per l'oest (continuació del mur nord). Per la mar, el nucli estaria defensat pel baluard i pot ser pel mur continuat de les edificacions (amb dues portes, com veurem) i per terra resta per confirmar una tanca total també en la zona meridional (incerta en el plànol de Bodin, però que sembla estendre's pel límit construït de la zona).

Sobre l'evolució urbanística del Grau ja n'hem parlat molt recentment (Boira 2021 a i b), per la qual cosa passem a analitzar el paisatge que el circumdava. El 1739, són molt visibles els camins que

envolten el Grau (amb el número 22 en la cartel·la explicativa de Bodin, *caminos carreteros de Valencia al Grau*) i que arriben per dos llocs des de terra endins: pel camí Fondo, al sud, i pel camí del Grau, al nord. Aquest gira cap al nord per discórrer de manera exterior i paral·lela a les drassanes i al mur septentrional. No hi ha cap camí semblant en la zona meridional degut sense dubte a la presència de la desembocadura del Túria. D'altra banda també hi són ben visibles les séquies i canals (color verd), que no sols envolten el Grau, sinó que el travessen (tret que retrobarem fixat a l'estructura parcel·laria del XIX, Boira, 2021a). Hi destaca pel nord el Riuet ("Arroyo de el Riuet del Muelle Viejo", moll que podem identificar al vell projecte de Tomàs Güelda de 1686) i a la zona sud, la llacuna del Bovalar i d'altra més petita, del mateix nom. A conseqüència de l'extensa i densa xarxa de canals, l'enginyer Bodin representa en mitja dotzena de llocs diferents una mena de pontet o llosa amb dues baranes o ampits allà on un camí havia de creuar una séquia (figura 15).

Figura 15. Detall del plànol de Bodin (1739) on es pot veure el paisatge del sud de la vila, ja a tocar les llacunes i aiguamolls associats a la desembocadura del Túria (a l'esquerra). S'hi observen dos pontets que salvaven les séquies i canals que desaiaguaven al riu. Amb el núm.11 les antigues muralles del Grau.

Font: *Servicio Geográfico del Ejército*, n.º 178.

Lògicament apareixen ben representades les drassanes (magatzem de cereals en aquell moment, com especifica la llegenda del plànol), l'església parroquial (ja el nou edifici, iniciat el 1683), el baluard o bateria del Grau i altres detalls no menors, però sovint poc tinguts en compte, com ara el conjunt septentrional de l'abeurador (una estructura allargassada exterior a la porta de València, on abeurava el bestiar) i el llavador (peça quadrangular també exterior al poble¹²). Seguint el llavador cap a l'oest, una albereda finalitza en una possible creu de terme (figura 16). Aquests dos elements de la infraestructura hidràulica estan datats ja a començament del segle XIV. En concret, es van bastir aprofitant la conducció de la primera font que abastia el Grau (des de Russafa, Font d'en Corts). Els documents medievals ens assenyalen (com es pot veure a Bodin) que el "llavador (...) és après lo abeurador" i tot i que la decisió va ser presa el 1417, el llavador encara no s'havia finalitzat el 1421 (Boira i Serra, 1994, p. 41). Amb aquesta trilogia (abeurador, llavador i albereda amb creu) podem reconstruir un dels paisatges tradicionals del Grau de València iniciat possiblement al segle XV i XVI i que va perdurar fins al XIX creant un espai equilibrat i deliciós que donava la benvinguda als qui arribaven a aquest lloc des de la capital.

Figura 16. Detall del plànol de Bodin (1739) on es poden veure, de dalt a baix (d'oest a est, doncs), una creu de terme, una albereda, el llavador rectangular (amb el núm.9) i l'abeurador (núm.8). S'hi observa també el cos de guàrdia de la porta de València (núm. 6).

Font: *Servicio Geográfico del Ejército*, n.º 178.

12 En el moment de redactar aquestes línies (novembre 2021), i en una obra a un dels edificis de principis del segle XX que van sorgir arran l'obertura de l'avinguda del Port el 1906, s'ha localitzat el que sembla una part d'aquest llavador, tant per la forma com per la localització de la troballa. Caldrà estudiar-ne amb més precisió aquesta resta per inserir-la, en el seu cas, en aquest paisatge agrari històric.

Ja que parlem de patrimoni hidràulic, no podem deixar d'esmentar la font que Bodin situa al peu del campanar de Santa Maria del Mar, on encara hi és (tot i que el projecte actual data de meitat del XIX). La nota específica de Bodin (*Fuentes perpetuas*) i la que ens parla sobre un caduf associat a la font ben a prop del temple ens permet esbossar una explicació a l'existència d'una creu gravada en un dels costats del campanar de l'església (figura 17). En primer lloc, si bé sabem gràcies a les capitulacions del nou temple parroquial de 1683 (Pingarrón, 1998) que els diferents acords recollien l'enderroc total de l'edifici (com al capítol II, on es parla que si en el procés d'obrir els fonaments del nou temple «se topan fundamentos de la Yglesia vieja se hayan de romper [...]»), *si que calia conservar-ne d'altres, com ara el caduf de la font que donava aigua al poble i que sabem, per notícies d'època medieval, que sorgia junt al temple original (acord III)*. Aquesta notícia més la presència d'una font junt al campanar en el plànol que analitzem de 1739 ens fa proposar que la raó de la presència d'aquesta creu s'haja de relacionar amb la notícia que Orellana ens proporciona en la seua obra sobre unes “cruces gravadas de hueco en la pared” existents a València (i ja desaparegudes) que marcaven justament el lloc on s'accedia a la séquia mare que travessava l'indret. En concret Orellana diu: “... frente a dichas cruces está bajo de tierra la boca o loza (vulgarment trapa) que sirve de puerta o portillo para descubrir la acequia madre, la qual dobla

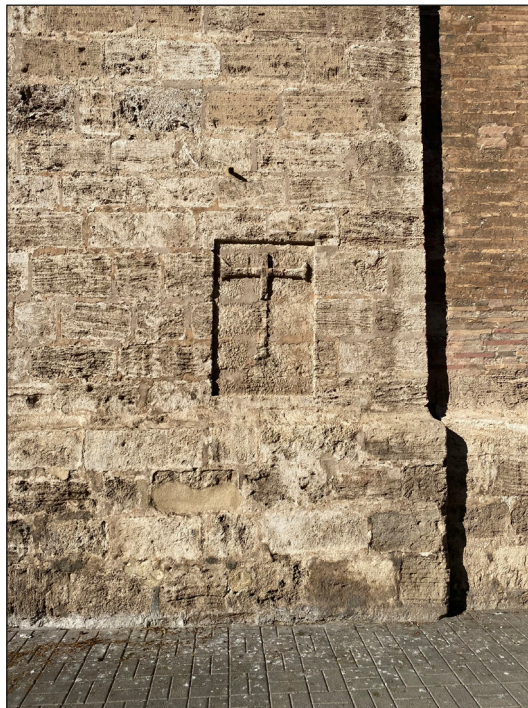

Figura 17. Detall de la creu inscrita en el campanar de l'església parroquial de Santa Maria de la Mar al Grau de València.

Font: fotografia de Josep Vicent Boira Maiques (febrer 2022).

o tuerce acia alguna parte en aquel sitio, cuyas cruces sirven de norma a las que entienden en la monda y limpieza de los albañales”¹³.

Caldria estar atents a confirmar aquesta possibilitat en futurs treballs d'obres públiques o excavacions que es puguen desenvolupar en aquesta àrea.

LA DESAPARICIÓ DEL PAISATGE TRADICIONAL A MITJAN DEL SEGLE XIX

A partir de la segona meitat del segle XIX, l'ajuntament del Grau començà a pensar en expandir-ne l'espai urbanitzat. Noves dinàmiques econòmiques, socials i productives es posaren en marxa lligades al creixement de les obres del port i al paper que el ferrocarril i les noves instal·lacions portuàries estaven jugant. El vell recinte medieval i modern havia d'eixamplar-se i els primers espais a ser cridats a jugar un nou paper foren els horts i els espais naturals que encara romanien intactes. Un plànol de 1856 d'Antonino Sancho¹⁴ ens mostra la situació en aquell any (figura 18) i serveix per tancar un període de la història paisatgística del Grau i obrir-ne un altre. Aquest plànol és un clar exponent del que Nadal (2017) certifica com un treball associat al període del reformisme liberal (amb les institucions municipals i de la diputació) i les instruccions derivades del govern com la Reial Ordre de 25 de juliol de 1846 sobre plànols geomètrics de poblacions (no debades, el títol del plànol d'Antonino Sancho és fidel rèplica d'aquesta instrucció, incloent-hi, com especificava aquell decret, les alineacions futures de cada carrer i plaça). Nadal (2017, p. 365) l'inclou entre els 38 plànols urbans municipals espanyols coneguts derivats d'aquella normativa.

En aquest plànol encara és ben visible el paisatge agrari que envoltava al Grau de mitjan segle XIX, amb els nombrosos horts, especialment en la zona oest, terra endins, delimitats per séquies i camins d'origen medieval. Encara se'n poden llegir alguns dels noms: Hort de Forés, Hort de Roig, Hort Parroquial de Sant Tomàs, Horta de Paulin... Alguns d'aquests espais semblen més aviat jardins (com l'Hort de Roig) degut a la seua disposició. Els vells murs del Grau estableixen clares separacions, al temps que els canals structuren l'espai. La séquia de la Cadireta delimitava nítidament encara l'espai urbanitzat del no urbanitzat alhora que delimitava la jurisdicció de la parròquia de Santo Tomàs (Boira, 2021a). En la zona meridional, aquests camps ja mostren alineacions traçades que prefiguren la futura urbanització de l'àrea. És indubtable que s'albirava un nou temps.

Si comparem la figura 18 (1856) amb la representació de Bodin (1739), els canvis, més enllà dels projectes, són ben visibles, especialment fora del nucli urbà tradicional del Grau i al voltant de les construccions del port (que havia començat a bastir-se a finals del XVIII), una vegada enderrocada la major part del baluard el 1855 i incorporada la part restant als magatzems del port. Hi són visibles, el 1856, les noves infraestructures portuàries, ferroviàries i d'altre tipus (cementiri) i, al voltant d'elles, els nous barris septentrionals i meridionals fora del nucli tradicional del Grau. Aquest roman pràcticament com es va representar el 1739, excepte per la presència de l'Oval, característica plaça de benvinguda al Grau

¹³ Orellana (ed. 1923), I, p. 32.

¹⁴ Per a una biografia d'aquest arquitecte, veure Llopis (2021).

(en terreny, però, de València), construït com a magatzems el 1854 i d'una peculiar forma i parcel·lació. Els horts i espais agrícoles o ramaders del XVIII (especialment en la zona oest) apareixen ja amb el traçat dels nous barris que els havien de substituir. Un nou cicle s'estava gestant.

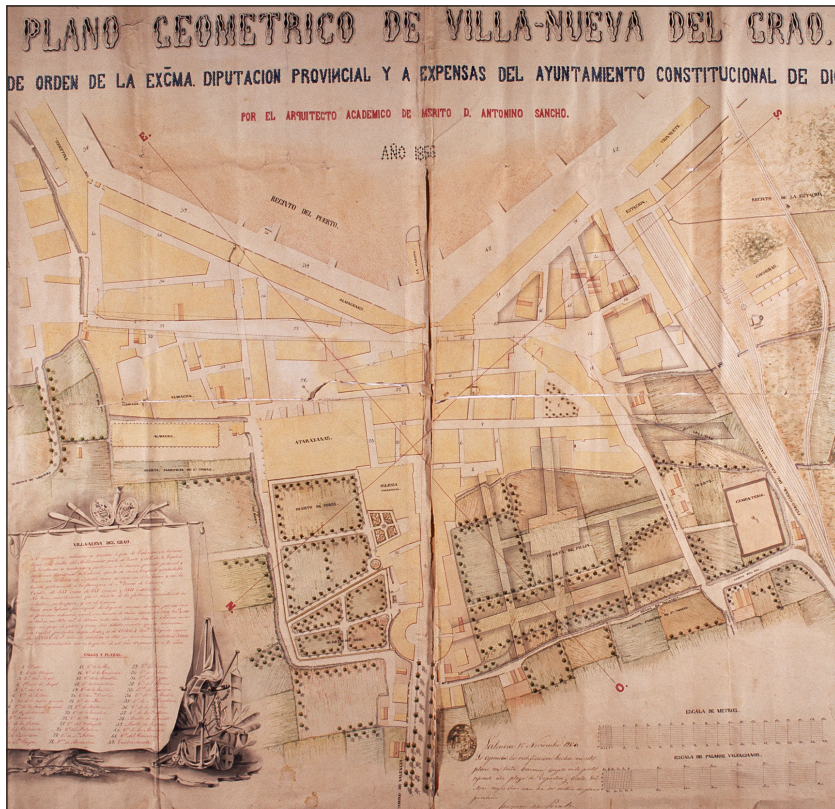

Figura 18. Detall del *Plano geométrico de Villa-nueva del Grau* d'Antonino Sancho (1856), que mostra la base per a les propostes d'alineacions i urbanitzadores que vindran tot seguit.

Font: Arxiu de la Diputació de València, MP-R2, n.11.

El que el 1856 són projectes de traçats de nous barris i alineacions de carrers, quaranta anys després seran ja una realitat. Un plànol del Grau de Casimir Meseguer (figura 19), datat el 25 d'abril de 1898 (tan sols un any després de l'annexió administrativa a València) mostra l'ocupació pràcticament total dels espais que encara en aquell moment eren agraris. El Grau ha superat els límits de séquies i canals, d'antics murs i de camins tradicionals i adopta una forma rectangular amb moltes illes ortogonals pròpies d'una urbanització recent. Manca tan sols un fet: l'ampliació del carrer Major per esdevenir avinguda del Port. Això passarà el 1906, alterant substancialment el que restava del paisatge urbà interior del Grau.

murs defensius, de les drassanes i d'un baluard potent va afirmar aquest paisatge urbà, amb un creixement progressiu que hem maldat en altre de lloc d'explicar (Boira, 2021a). Mentre el recinte construït adoptava una forma compacta i urbana, el seu voltant continuava mantenint un paisatge natural potent dominat per la desembocadura del riu i per la platja, mentre que es començaven a aprofitar els canals que desaiguaven en aquells llocs per a transformar el territori en camps de cultiu i en terrenys de pastura per al ramat, com indiquen els topònims de la zona (Boira i Serra, 1998).

Aquesta dualitat entre paisatge urbà i paisatge natural i agrari ha estat reflectit en un seguit de gravats, dibuixos i representacions cartogràfiques des del segle XVI fins a ben entrat el XIX. I cal dir que en línies generals ha reproduït bastant bé el caràcter de la zona. Sol aparèixer sempre el riu i els aiguamolls i llacunes provocats per una desembocadura incerta, la línia de costa i les àrees cultivades o a disposició del ramat, amb séquies i canals. Pel que fa a l'exactitud del clos urbà, aquella resta supeditada al reconeixement de l'indret mitjançant la identificació dels edificis principals del Grau: el baluard, les drassanes i l'església de Santa Maria de la Mar. Per això, de vegades i fins als gravats de finals del XVIII i principis del segle XIX pertanyents a sengles representacions cartogràfiques, la reproducció fidel de la posició i paisatge urbà del Grau resta massa simplificada. Amb això és evident l'intent d'oferir una visió de la vila des de la mar i privilegiant la zona septentrional del nucli urbà, on es concentraven els edificis més emblemàtics. El document que millor mostra el paisatge preindustrial del Grau de València és sense dubte el magnífic plànol de Bodin del 1739, que mereix encara un estudi en profunditat sobre el seu origen i l'exactitud de la representació. En aquest plànol resten evidents els espais agrícoles i els d'ús ramader (el Bovalar), la densa xarxa de séquies i canals i també de camins que estructuraven el territori, així com la desembocadura del riu amb les llacunes i el regolfament de l'aigua ben a prop del clos urbà i les seues muralles defensives. Hi apareixen també, com hem vist, la platja, amb una fidel reproducció de les acumulacions d'arena associades als intents de construcció de molls de pedra des de finals del segle XVII i elements tradicionals del paisatge agrari del Grau: els petits ponts que creuaven les nombroses séquies, l'abeurador per al ramat i, ben a prop, el llavador, construccions que, junt amb una mena d'albereda, dovanen la benvinguda al nucli de la Vila Nova de la Mar als qui s'hi acostaven des del cap-i-casal.

La recent troballa de restes arqueològiques associades a aquest espai fan aconsellable continuar la tasca d'estudiar, reconèixer i reconstruir el paisatge preindustrial del Grau de València i superposar la cartografia existent amb el parcel·lari actual per continuar coneixement millor el territori d'abans de les transformacions iniciades a la segona meitat del segle XIX.

REFERÈNCIES

- Aguilar, I. (2017). Tiempos nuevos. Mejoras, transformaciones y experiencias. En Aguilar, I. & Serra, A. (eds.). *Los Poblados Marítimos: Historia, lugares y escenas* (pp. 139-160). València: Generalitat Valenciana / Ajuntament de València / Càtedra Demetrio Ribes.
- Alberola, A. (2005). Sequía, lluvias torrenciales y transporte fluvial de madera: las avenidas del río Turia del otoño de 1776. *Revista d'Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 23, 49-74.

- Albiñana, S. & Hernández, T.M. (1984). Técnica e ilustración en Valencia: los proyectos portuarios. *Saitabi*, 34, 125-152.
- Boira, J. V. & Serra, A. (1994). *El Grau de València. La construcció d'un espai urbà*. València: Edicions Alfons el Magnànim.
- Boira, J. V. & Serra, A. (1998). *El port de València i el seu entorn urbà. El Grau i el Cabanyal-Canyamelar en la història*. València: Ajuntament de València.
- Boira, J. V. (2003). Canvis ambientals i problemàtica portuària a la València del segle XVII. *Cuadernos de Geografía*, 73-74, 23-38.
- Boira, J. V. (2021a). El Grau de València: nova hipòtesi sobre la seua estructura i evolució urbana (segles XIII-XVIII). En *Història de la ciutat de València. IX. Projecte i memoria* (pp. 101-125). València: Ajuntament de València / Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia.
- Boira, J. V. (2021b). La façana portuària de València i el Grau al segle XIX: anàlisi fotogràfica i cartogràfica. En *Vicenç M. Rosselló, geògraf* (pp. 237-254). València: Universitat de València.
- Boix, L. (2017). *La Ria del Turia*. El canal de navegació de Manuel Beyxer entre València y el Grau. En Aguilar, I. & Serra, A. (eds.). *Los Poblados Marítimos. Historia, lugares y escenas* (pp. 125-135). València: Generalitat Valenciana / Ajuntament de València / Càtedra Demetrio Ribes.
- Cámara, A. & Gómez, C. (2011). *La imagen de la ciudad en la edad moderna*. Madrid: Editorial Universitaria Ramón Areces / UNED.
- Carrillo de Albornoz y Galbeño, J. (s. d.). *Nicolás Agustín Bodin Bellet* <http://dbe.rah.es/biografias/135929/nicolas-agustin-bodin-bellet>
- Chastagnaret, Ch. (2020). *Una vida por el Estado: Federico Botella y de Hornos, ingeniero de minas (1823-1899)*. Madrid: Cuadernos del Museo Geominero / Instituto Geológico y Minero de España.
- Cisneros, P. (2012). *La imagen grabada de la ciudad de Valencia, 1499-1695*. Tesis doctoral. València: Universitat de València. <https://roderic.uv.es/handle/10550/24148> [Consulta: 21/04/2022].
- Cisneros, P. (2013). La imagen de la ciudad de Valencia en la pintura del siglo XVIII. *Archivo de Arte Valenciano*, XCIV, 57-68.
- Del Moral, R. (1991). *Pasado y futuro del Puerto de Valencia: un enfoque económico*. València: Puerto Autónomo de Valencia.
- Díaz, A., Pons, A., & Serna, J. (1986). *La construcción del puerto de Valencia. Problemas y métodos (1283-1880)*. València: Ajuntament de València.
- Escartí, V. J. (1999). *Dietari de Joaquim Aierdi. Notícies de València i son Regne de 1661 a 1664 i de 1667 a 1679*. Barcelona: Editorial Barcino.
- García Mahiques, R. (1999). Embarque de los moriscos en el Grao de Valencia (pp. 48-51). En AA. VV. *La luz de las imágenes. II. Áreas Expositivas y análisis de obras II*. València: Generalitat Valenciana.
- Ibor, C. & Algarra, V. (2017). Acequias y caminos al mar. Reconstrucción del paisaje agrario de los Poblados Marítimos, En Aguilar, I. & Serra, A. (eds.). *Los Poblados Marítimos. Historia, lugares y escenas* (pp. 77-96). València: Generalitat Valenciana / Ajuntament de València / Càtedra Demetrio Ribes.
- Iborra, F. & Miquel, M. (2007). La Casa de las Atarazanas de Valencia y Joan del Poyo. *Anuario de Estudios Medievales*, 37(1), 387-409.

- Llopis, T. & Perdigón, L. (2017). *El Puerto de Valencia, historia gráfica, 1249-2017*. València: Autoridad Portuaria de Valencia.
- Llopis, T. (2021) El arquitecto Antonino Sancho y Arango (1806-1874): aspectos definitivos de su biografía. En *Història de la ciutat de València. IX. Projecte i memòria* (pp. 127-156). València: Ajuntament de València-Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia.
- Nadal, F. (2017). Reformismo liberal y cartografía urbana municipal en la España del siglo XIX. En Urteaga, L. & Nadal, F. (eds.). *Historia de la cartografía urbana en España: modelos y realizaciones* (pp. 357-385). Madrid: Instituto Geográfico Nacional.
- Orellana, M. A. (ed.1923). *Valencia Antigua y moderna*. València: Acción Bibliográfica Valenciana.
- Pingarron, F. (1996-1997). El expediente municipal para la apertura del Nuevo Camino del Grao de Valencia (1787-1790). *Ars Longa*, 7-8, 111-124.
- Pingarrón, F. (1998). *Arquitectura religiosa del siglo XVII en la ciudad de Valencia*. València: Ayuntamiento de Valencia.
- Relacion ajustada al pleyto que en grado de vista y por caso de corte sigue el concejo, justicia y regimiento del Lugar del Grao, Diputados y Personero de su Comun, con esta ciudad, su cabildo y regimiento* (1826, 1.ª reimpressió). València: Oficina de D. Benito Monfort.
- Rosselló, V. M.^a (1990). El Grau de la Mar de València. *Les vistes valencianes d'Anthoine van den Wijngaerde (1563)*. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Generalitat Valenciana.
- Rosselló, V. M.^a (2008). *Cartografia Històrica dels Països Catalans*. València: Universitat de València / Institut d'Estudis Catalans.
- Rosselló, V. M.^a (2017). Las ciudades de Cataluña y del Reino de Valencia en los dibujos de Antoon van den Wijngaerde. En Urteaga, L. & Nadal, F. (eds.). *Historia de la cartografía urbana en España: modelos y realizaciones* (pp. 107-134). Madrid: Instituto Geográfico Nacional.
- Rosselló, V. M.^a & Esteban, J. (1999). *La façana septentrional de la ciutat de València*. València: Bancaixa.
- Serra, A. (2009). Historia de dos ciudades sin puerto: El Grau y Valencia en la época de Felipe II. En Colletta, T. (ed.). *Tra storia e recupero. Le città portuali dell'Impero spagnolo nell'età di Filippo II* (pp.37-54). Roma: Kappa.
- Urteaga, L. & Nadal, F. (2017). *Historia de la cartografía urbana en España: modelos y realizaciones*. Madrid: Instituto Geográfico Nacional.

Cómo citar este artículo:

Boira Maiques, J. V. (2022). El paisatge tradicional del grau de València als gravats i plànols històrics (segles XVI-XIX). *Cuadernos de Geografía*, 108-109 (1), 399-424.

<https://doi.org/10.7203/CGUV.108.23657>

Esta obra está bajo una licencia de Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-SinObraDerivada 4.0 Internacional.